

Т. О. Гончар

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ
ГУМАНІЗАЦІЇ

Стаття присвячена розгляду основних напрямів гуманізації кримінальної відповідальності неповнолітніх, яка є способом удосконалення чинного Кримінального кодексу України та підґрунтям запровадження нової системи правосуддя щодо неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітній, кримінальна відповідальність, напрями гуманізації.

Сучасні діти – це майбутнє держави, тому їй обов'язком є створення достойних умов життя та виховання, забезпечення охорони прав і свобод, саме відношення до дітей є показником наявності соціально орієнтованої державної політики. Особливої уваги з боку держави потребують неповнолітні, що знаходяться в конфлікті з законом та неповнолітні, відносно яких було вчинено злочин.

В Україні 10 % всіх злочинів вчинюється неповнолітніми, все частіше неповнолітні визнаються потерпілим не тільки від злочинів, а й від родинного насильства. За даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, станом на перше півріччя 2008 р. до адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї було притягнуто 52,2 тис. осіб. У 75 % випадків - жертвами стали діти [1, 10]. Ця негативна тенденція обумовлена кризовими явищами у соціальній, виховній, економічній, політичній сферах. Тому виникла потреба у запровадженні якісно нових напрямів боротьби із злочинністю, запровадженні нових підходів до вирішення конфлікту між потерпілим та правопорушником, оскільки репресивна модель кримінально-правової політики вичерпала себе. Серед вчених, що займаються цими проблемами слід назвати таких дослідників, як Т.А. Денісова, В. Землянська, Л.М. Карнозова, Р.Р. Максудов, Е.Б. Мельникова, В.М. Трубніков тощо.

Метою статті є розгляд основних напрямів гуманізації кримінальної відповідальності неповнолітніх на підставі аналізу норм чинного Кримінального кодексу України, Концепції реформування системи кримінальної юстиції та Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України.

Передусім слід зазначити, що прийняттю нормативної бази, орієнтованої на гуманізацію кримінальної відповідальності, у тому числі неповнолітніх, повинно передувати створення якісно нової, соціально детермінованої моделі

кримінальної політики, в основі якої лежить глибоке і всебічне вивчення причин злочинності, прийняття необхідних заходів щодо їх усунення і лише в останню чергу – застосування кримінально-правових засобів. Створення нової кримінальної політики можливо тільки у суспільстві, де реалізуються цивілізованої ринкової моделі економіки, функціонують достатньо розвинуті інститути громадянського суспільства, демократичні принципи організації й збалансованої діяльності всіх гілок влади, та як наслідок виважене застосування заходів кримінально-правового впливу. Ці заходи виконують функцію “ultima ratio” останнього засобу впливу на суспільні відносини. У цьому випадку широкому застосуванню підлягають інші регулятори: економічні організаційні, культурно-просвітницькі, правові тощо. Необхідно пам'ятати що застосування кримінального законодавства досить дорогий, затратний захід, який включає в себе великі людські та фінансові ресурси: створення і забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції, судової системи, виконання вироків. Важливо й те, що засуджений, який пройшов цю “процедуру”, в багатьох випадках не стає на шлях виправлення. Його особистість певною мірою, деформується в гіршу сторону, особливо уразливою до цих негативних змін є особистість неповнолітнього, який вчинив злочин та відбуває покарання у виді позбавлення волі. Крім цього, страждають інтереси сім'ї, якщо вона є. Разом з тим, невиправдане застосування кримінально-правових засобів підриває авторитет влади і держави. Тому державою було взято курс на гуманізацію відповідальності, у тому числі і неповнолітніх.

Отже, гуманізація кримінальної відповідальності неповнолітніх є одним із напрямів удосконалення чинного Кримінального кодексу та підґрунтям докорінних змін існуючої системи правосуддя та створення якісно нових кримінально-виконавчих установ для неповнолітніх. Розглянемо докладніше ці напрями.

Взятий курс на гуманізацію кримінальної відповідальності було запроваджено Законом України від 15.04.2008 р. “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності” (далі – Закон) [2]; подальші напрями реформування торкнулися кримінальної юстиції та Державної кримінально-виконавчої служби, що було відображено у Концепції реформування кримінальної юстиції, затвердженої Указом президента України від 08.04.2008 р. [3] та у Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженої Указом Президента України від 24.04.2008 р. тощо [4].

Відповідно до вказаного Закону було змінено 20 статей Загальної частини Кримінального кодексу України (далі – КК України). З них три статті, що стосуються гуманізації кримінальної відповідальності неповнолітніх.

У частині 1 ст. 97 КК України розширена підстава звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Це вчинення вперше не тільки злочину невеликої тяжкості, а й необережного злочину середньої тяжкості, що дозволить застосовувати цей вид звільнення до більшої кількості неповнолітніх.

В ч. 1 ст. 102 КК України знижена мінімальна межа строку позбавлення волі щодо неповнолітніх з одного року, до шести місяців; в п. 1 ч. 3 ст. 102 КК України скорочено строк позбавлення волі неповнолітньому, який повторно вчинив злочин невеликої тяжкості з двох років, до одного року шести місяців. Відповідно до п. 17 “Пекінських правил”, неповнолітнього не бажано позбавляти волі. Це мож

якщо його признають винним у вчиненні тяжкого (особливо тяжкого) злочину пов'язаного із застосуванням насильства тощо та при відсутності можливості застосувати альтернативний захід [5]. Якщо проаналізувати положення розділу XV Загальної частини КК України, присвяченого особливостям кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, слід зазначити, що в ньому передбачено лише один такий захід - примусові заходи виховного характеру, що безумовно недостатньо. Окрім цього, у вказаному розділі відсутня норма, яка б орієнтувала суди на застосування в першу чергу не покарання, а примусових заходів виховного характеру, про що нами вже вказувалося [6, 14]. Зміст заходів, альтернативних покаранню, по-різному розглядається у зарубіжному кримінальному законодавстві, але в їх основу покладені положення запропоновані у п. 18.1 "Пекінських правил", до яких відносяться: "а) постанови про опіку, керівництво про нагляд; б) пробація; с) постанова про роботу на благо общини; d) фінансові покарання, компенсація та реституція; e) постанова про прийняття проміжних та інших заходів; f) постанова про участь у груповій психотерапії та інших заходах; g) постанова, що стосується передачі на виховання, місця проживання або інших виховних заходів; h) інші постанови" [5]. Тому, ми вважаємо, що перш за все слід розробляти ефективні заходи попередження злочинності неповнолітніх. Досвід зарубіжних країн (наприклад, Франції, Швейцарії) свідчить про необхідність створення взаємодіючих соціальних служб, основним напрямком діяльності яких повинно бути попередження безпритульності, бездоглядності неповнолітніх, насильства над неповнолітніми [7, 41-42; 8, 52-54].

В частині 1 ст. 104 КК України передбачена можливість застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням до неповнолітніх засуджених не тільки до позбавлення волі, а й до арешту. Із прийняттям чинного кримінального кодексу України 2001 р. звільнення від відбування покарання з випробуванням, за даними Пленуму Верховного Суду України, стало більш поширеним видом звільнення неповнолітніх від відбування покарання. Так, у 2002 р. 67,2% від засуджених неповнолітніх були звільнені від покарання на підставі ст. 104 КК України [9, 17]. Але досліджуючи правову природу цього виду звільнення слід відзначити, що він є мало ефективним щодо неповнолітнього, оскільки пов'язаний із поверненням його до батьків (або осіб, що їх замінюють), які виявилися неспроможними забезпечити належний контроль та виховання, та оточення, під впливом якого неповнолітній найчастіше вчиняє злочин. Тобто, неповнолітній у наслідок свого віку ще неспроможний усвідомити, що його звільнення є умовним, та якщо він знову вчинить злочин, йому буде призначене більш суворе покарання з урахуванням положень ст.ст. 71, 72 КК України. Звертає на увагу і недоліки законодавчого визначення обов'язків, що можуть бути покладені на особу із застосуванням ст. 76 КК (обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням), оскільки в ній нічого не сказано, про примирення винного з потерпілим, про відшкодування заподіяної йому шкоди і про компенсацію моральної шкоди. Існує лише єдиний обов'язок (пов'язаний з особою потерпілого), що покладається судом на особу, яка звільнена від відбування покарання з випробуванням, - попросити публічно або в іншій формі вибачення у потерпілого (п. 1 ч. 1 ст. 76 КК України). У цьому випадку гуманізація кримінального законодавства видається односторонньою, незваженою. Потерпілому фактично відведена роль "живого доказу" вчинення злочину, оскільки

його права належним чином не захищені.

Потребує реформування і існуюча система покарань щодо неповнолітніх (ст. 98 КК), яка не дозволяє диференціювати та індивідуалізувати покарання з урахуванням особи неповнолітнього, обстановки вчинення злочину тощо. Так, більша частина покарань не може бути застосована до неповнолітніх віком від 14 до 16 років, а саме, громадські роботи (ч. 1 ст. 100 КК); виправні роботи (ч. 2 ст. 100 КК); арешт (ч. 3 ст. 60, ст. 101 КК). Таким чином, до осіб, які не досягли 16-ти років можуть бути застосовані лише два основних види покарання: штраф та позбавлення волі на певний строк. Штраф практично не застосовується до неповнолітніх, оскільки вони як правило не мають самостійний дохід, власні кошти, на які може бути звернене стягнення, тому залишається найсуворіший вид покарання, що застосовується до неповнолітніх - позбавлення волі на певний строк. Для того, щоб розширити кількість покарань, які можуть бути застосовані до цієї категорії неповнолітніх, слід передбачити у ч. 1 ст. 100 КК можливість застосування громадських робіт, оскільки їх виконання не потребує спеціальної кваліфікації. Неповнолітні, до яких застосовується цей вид покарання, могли би виконувати посильну роботу у будинках для людей похилого віку, прибирати територію парків, дворів будинків тощо.

Наступним напрямом гуманізації кримінальної відповідальності є запровадження ювенальної юстиції, яка повинна базуватися на принципах відновного правосуддя. Відповідно до Концепції реформування кримінальної юстиції, ювенальна юстиція - це спеціалізована система правосуддя для неповнолітніх, яка повинна здійснюватися в особливій відновній формі, основною метою якої є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених злочином або кримінальним проступком. Особливістю ювенальної юстиції є функціонування спеціалізованого суду у справах неповнолітніх, особливий охоронний режим стосовно неповнолітніх, принцип переважного застосування до неповнолітніх заходів виховного впливу замість покарання, широке залучення громадських соціальних служб, які надають правову, психологічну допомогу неповнолітнім під час провадження у справах неповнолітніх. Однією з таких служб у зарубіжних країнах є служба ювенальної пробації. Мета діяльності якої полягає у вивченні особистості дитини-правопорушника для надання подальших рекомендацій суду щодо зміни покарання пробацією або винесення рішення про застосування до дитини альтернативного позбавлення волі покарання; здійснення дієвого нагляду, поєднаного з одночасним проведенням соціальної роботи тощо. В Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України передбачено необхідність створення на базі кримінально-виконавчої інспекції служб пробації.

Основними принципами ювенальної юстиції є: цінність особистості дитини, яка постала перед судом; пріоритет відновного підходу перед каральним у здійсненні правосуддя; конфіденційність; обов'язкове використання у судовому провадженні у справах неповнолітніх даних про неповнолітніх, отриманих судом від спеціалізованих допоміжних соціальних служб; посилення охоронної функції суду по відношенню до дитини; спеціальна підготовка суддів; спрощений (неформальний) порядок судочинства по відношенню до неповнолітніх; наявність системи допоміжних служб.

Функції ювенальної юстиції - відновна (відновлює порушені права та свободи жертви злочину, виправляє шкodu, заподіяну злочином); реабілітаційна (реабілі-

дитини, яка стала об'єктом жорстокого поводження або недбалого піклування і неповнолітнього правопорушника, який має бути ресоціалізований); при-мирна (розв'язання конфліктів шляхом порозуміння та взаємних поступок). Отже, ювенальна юстиція зміщує акценти з покарання на соціальну реабілітацію, сприяє відновленню стосунків дитини та оточуючого середовища. Саме запровадження спеціальної процедури ювенальної юстиції надасть змогу захищати права та інтереси неповнолітніх. Кримінальні справи, в яких обвинуваченими є неповнолітні особи, мають розглядатися за спрощеною процедурою судом колегіально, за участю народних засідателів або присяжних.

Таким чином, гуманізація кримінальної відповідальності неповнолітніх не викликає заперечень, але передумовою запровадження висловлених напрямів гуманізації є створення цивілізованої ринкової моделі економіки, на базі якої здатні формуватися та функціонувати достатньо розвинуті інститути громадського суспільства з високим рівнем соціокультурного та етичного потенціалу та як наслідок може бути створена якісно нова, соціально детермінована кримінальна політика, основною метою якої є попередження злочинів з участю неповнолітніх та відносно неповнолітніх.

Література

1. Дудін В. Сімейне насильство: зло приватного масштабу // *Юридичний вісник*. - № 43. - 25-31 жовтня. - 2008. - С. 10.
2. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15.04.2008. - *Відомості Верховної Ради України*. - 2008. - № 24. - Ст. 236.
3. Концепція реформування кримінальної юстиції в Україні: Затверджена Указом Президента України від 08.04.2008 // *Офіційний вісник Президента України* від 21.04.2008. - № 12. - стор. 79. - Ст. 486.
4. Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Затверджена Указом Президента України від 24.04.2008 // *Офіційний вісник Президента України* від 16.05.2008. - № 33. - стор. 22. - Ст. 1082,
5. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») // *Сов. юстиция*. - 1991. - № 12. - С. 18-21.
6. Гончар Т.О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Одеса, Б.в. - 2005. - 20 с.
7. Рива П. Презентация системы ювенальной юстиции в Швейцарии: Законодательная база осуществления ювенальной юстиции // *Программа и материалы Международного научно-практического семинара "Правосудие в отношении несовершеннолетних: Зарубежный и российский опыт"*. - Ростов-н/Д, 2002. - С. 37-52.
8. Гюбо В., Робинсон Э. Профилактика преступности несовершеннолетних и проблемы взаимодействия судебных, правоохранительных органов и социальных служб: (Опыт Франции) // *Программа и материалы Международного научно-практического семинара "Правосудие в отношении несовершеннолетних: Зарубежный и российский опыт"*. - Ростов-н/Д, 2002. - С. 52-66.
9. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність // *Вісник Верховного Суду України*. - 2003. - № 4. - С. 12-35.